

Samenvatting

Jaap Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914* (Hilversum 2012)

Aristocraten staan sinds kort in verschillende landen sterk in de belangstelling van historici en beoefenaren van de sociale wetenschap. Lang is verondersteld dat aristocratische families in de loop van de negentiende en twintigste eeuw opgingen in de zich emanciperende middenklasse. Deze *Einschmelzung* of fusie is een van de hoofdthema's in het internationale historische en sociaalwetenschappelijke onderzoek naar de modernisering en meritocratisering van de samenleving.

Tot dusver is de casus Nederland relatief onderbelicht gebleven. Het Koninkrijk der Nederlanden mag bekend staan als een burgerlijke natie bij uitstek, maar was het in de negentiende eeuw wel zo burgerlijk als meestal onder verwijzing naar het werk van Huizinga wordt aangenomen? Of speelden aristocraten, gedefinieerd als adellijke en oude patricische families, ook hier een belangrijke rol in het publieke leven, en is aan hen tot dusver in de geschiedschrijving te weinig aandacht geschonken?

Met deze vragen als startpunt zijn in deze studie de aristocratische families in Nederland tussen 1848 en 1914 geïdentificeerd en systematisch vergeleken met de gegoede burgerij. De grondwetswijziging in 1848 is als beginpunt gekozen. Toen verloren de gezeten aristocratische families immers hun grondwettelijke standsvoorrechten waardoor hun hegemonie niet langer vanzelfsprekend was. Het eindpunt ligt bij het begin van de Eerste Wereldoorlog. Kort daarna kwam het algemeen kiesrecht en leek de aristocratische macht voorgoed tot het verleden te behoren.

In de onderzochte periode 1848-1914 werden aristocratische families in Nederland geconfronteerd met enkele ingrijpende veranderingen in hun wereld. Om te beginnen kwamen na een lange periode van de-urbanisatie (in met name het gewest Holland) in de loop van de negentiende eeuw processen van bevolkingsgroei en re-urbanisatie op gang. Er voltrokken zich verschuivingen van platteland naar stad, van de agrarische sector naar industrie en dienstverlening. Tegelijkertijd brachten het liberalisme, de vrijhandel en later de industrialisatie de gegoede burgerij vanaf 1848 meer macht, welstand en aanzien. Tot dan waren dat voornamelijk aristocratische kenmerken geweest. De industrialisatie begon pas na 1870 door te zetten. Vanaf de jaren 1880 daalde het pachtinkomen en de waarde van het vermogen van de aristocratische grootgrondbezitters door de in 1878 uitgebroken grote agrarische crisis. Met de vrijwel gelijktijdige opkomst van moderne politieke partijen die een massa-aanhang gingen mobiliseren, ontstond zowel op het Binnenhof als in uiteenlopende gremia daarbuiten een andere, meer

zakelijke dan juridisch-bestuurlijke cultuur van compromissen sluiten tussen verzuilde belangen en uiteenlopende nationale politieke programma's. De vraag is hoe de aristocratische families reageerden op deze maatschappelijke veranderingen.

Deze studie laat zien hoe de oude, gezeten families met hun tijd meegingen en nog zeker een halve eeuw standhielden nadat hun constitutionele privileges waren afgeschaft. Het achterliggende thema betreft de reproductie en het voortbestaan van maatschappelijke ongelijkheid in het Nederland van de moderne tijd.

De theoretische inzichten van de sociologen Max Weber, Pierre Bourdieu en Erving Goffman hebben daarbij als inspiratie gediend. Daarnaast is gebruik gemaakt van inzichten uit recente historische studies naar het aanpassingsvermogen van aristocraten in Europa van Dominic Lieven, Anthony L. Cardoza en Ellis Wasson, én van het door Yme Kuiper en Rob van der Laarse speciaal voor het negentiende-eeuwse Nederland geïntroduceerde notabelenconcept, waarin de verwevenheid van welstand, macht en aanzien ('deftigheid') tot uitdrukking komt.

In de Nederlandse historiografie van de negentiende (en vroege twintigste) eeuw waarin adel, patriciaat en gegoede burgers speciale aandacht kregen, kunnen twee hoofdrichtingen worden onderscheiden: een waarin de politiek-institutionele sfeer centraal staat en een andere die zich meer richt op sociaal-culturele aspecten. Getracht is om in deze studie beide onderzoekstradities te combineren. Daartoe zijn zowel kwantitatieve en kwalitatieve methoden benut.

De Nederlandse notabelenelite - hier gebruikt als een heuristisch concept - wordt in deze studie empirisch onderzocht. Twee populaties zijn daarvoor samengesteld: de een op basis van data over bestuurlijke macht, de ander op basis van gegevens over welstand. In beide populaties zijn dezelfde vier groepen onderscheiden. Om te beginnen kan omstreeks 1848 een deftig milieu van adellijke en oude patricische families met bestuurlijke macht worden geïdentificeerd. Deze gezeten families als gehele groep kan men als Nederlandse aristocraten aanduiden. De andere notabelen bestaan voor een deel uit families die ook in *Nederland's Patriciaat* worden vermeld, maar die toen nog niet over dezelfde bestuurlijke macht beschikten. Deze statusgroep heb ik 'zelfbenoemd patriciaat' genoemd. Ten slotte valt nog een restgroep te onderscheiden van 'andere burgers', dat wil zeggen families die niet in de genoemde patriciaatsboekjes voor komen.

Dit boek is gebaseerd op prosopografisch onderzoek naar ministers en parlementsleden, een sociaal-economische analyse van de hoogste belastingbetalers in de provincies en een steekproef in erfenisaangiften in verband met de successiebelasting in Zuid-Holland, ook wel successiememories of memories van successie genoemd.

Om te laten zien dat aristocraten in het zogeheten burgerlijke Nederland tussen 1848 en 1914 van grotere maatschappelijke betekenis zijn geweest dan over het algemeen wordt aangenomen, worden drie overlappende dimensies, sferen of velden van de aristocraten in vooral de publieke ruimte besproken, namelijk bestuur (hegemonie, macht of gezag), economie (welstand, rijkdom of vermogen) en sociaal-cultureel leven (aanzien via exclusieve families, huwelijksgedrag en levensstijl).

Het lange afscheid van het Binnenhof

Om te beginnen is in de politieke of bestuurlijke machtsdimensie nagegaan welke positie de adel en de oude patricische families in de maatschappelijke toplaag innamen. Vooropgesteld moet worden dat Nederlandse aristocraten in de negentiende eeuw ondanks hun gedeelde levensstijl, gemeenschappelijke geschiedenis en standsgevoel toch het beste getypeerd worden door te wijzen op hun verscheidenheid. Zo waren zij in religieus opzicht grondig verdeeld, en dat werkte zeker tot de Eerste Wereldoorlog door in vrijwel onverenigbare politieke standpunten en visies op de samenleving.

Wie de Nederlandse notabelen met de meeste macht, welstand en aanzien definieert als degenen die zowel tot de bestuurlijke elite op het Binnenhof als de hoogste belastingbetalers in de provincies behoorden, komt in de tweede helft van de negentiende eeuw uit op nog geen driehonderd families. De meerderheid bestond uit aristocraten, en daarmee wordt de stelling van Wasson bevestigd, dat Nederland tussen de 150 en 200 aristocratische families telde.

Het vertrouwen in hun eigen toekomst blijkt uit de opvoeding en het onderwijs dat aristocraten hun kinderen gaven. Zij bleven onverminderd gericht op bestuurlijke carrières, die gewoonlijk overeenstemmen met de tradities van hun familie. Door hun uitgebreide netwerken slaagden zij er ondanks het verlies van hun standsprivileges toch vaak in om via 'believingen en gunningen' familieleden op gewenste posities in het bestuur, het ambtenarenapparaat en later ook in het bedrijfsleven geplaatst te krijgen. Zo veranderde het toekomstbeeld van zichzelf, hun familie en hun stand zeker tot de eeuwwisseling niet of nauwelijks.

Nadat Abraham Kuyper in 1879 met de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) de eerste moderne politieke partij in Nederland had opgericht, veranderden het politieke landschap en de bestuurscultuur ingrijpend. Al spoedig werden meer politieke partijen opgericht. Deze probeerden nieuwe wetgeving door te voeren, die over het algemeen niet in het belang van aristocraten was. Om zich op het Binnenhof te handhaven volgden aristocraten twee aanpassings- of reconversiestrategieën. Ten eerste trachtten zij door vergroting van hun

juridische, staatsrechtelijke kennis hun kennisvoorsprong te behouden op de gegoede burgerij en lager opgeleide burgers, die via het verzuilingsproces op het Haagse pluche waren verschenen.

Ten tweede vormde een deel van de aristocraten onder leiding van de staatsrechtgeleerde jhr.mr. A.F. de Savornin Lohman met de Vrij-Antirevolutionaire Partij (VAR), later Christelijk-Historische Unie (CHU), tegelijkertijd een zich onderscheidende politieke beweging, die de aristocratische belangen, waarden en normen hoog in het vaandel voerde. Tot ver in de twintigste eeuw beschikte deze partij over onevenredig veel macht en invloed.

Bestendigende welstand

In de halve eeuw na 1848 bleven aristocraten onevenredig welgesteld. Hun rijkdom heeft bijgedragen aan hun traag verlopende afscheid van het Binnenhof. Door hun uitgebreide verwantschapsrelaties werd het familievermogen verspreid en geconserveerd, om vervolgens via schenkingen, verervingen en toelagen te worden doorgegeven aan nieuwe telgen van de familie of clan. Op die manier werd hun prominente maatschappelijke positie en het aanzien van de familie, zowel op de korte als de lange termijn, geconsolideerd.

Uit de data over de vermogensopbouw van aristocraten (adel en oude patricische families) blijkt dat het zwaartepunt van hun materiële machtsbasis op het platteland lag. Net als in andere Europese landen vallen Nederlandse aristocraten over het algemeen te typeren als grootgrondbezitters. De meesten bezaten landbouwgrond en staatsobligaties, waarmee zij als grondbezitters en bestuurderselite als het ware in zichzelf, in hun eigen gevestigde maatschappelijke positie, investeerden.

Na 1848 was het aristocratische vermogensbeheer aanvankelijk betrekkelijk conservatief en defensief. Het was gericht op consolidatie van de status quo, op het voortbrengen van een min of meer gegarandeerd inkomen en op het doorgeven van middelen en mogelijkheden aan volgende generaties. De notabele burgerij beheerde haar vermogen over het algemeen offensiever. Toen de economische conjunctuur in het laatste kwart van de negentiende eeuw omsloeg, had de agrarische depressie verstrekkende gevolgen voor aristocratische grondbezitters, die zowel hun inkomen als de vermogenswaarde van hun landerijen zagen kelderen. Door hun leven volgens de seizoenen - 's zomers op hun buitenplaats en 's winters in de stad – hadden veel aristocraten hoge kosten voor levensonderhoud. Om zich te kunnen handhaven in de hoogste kringen dienden zij zichzelf en hun vermogensbeheer aan deze veranderende economische omstandigheden aan te passen.

Via reconversiestrategieën probeerden zij een deel van de nieuwe welstandsbronnen, de urbane en industriële winsten te bemachtigen. Zo namen

steeds meer aristocraten vanaf de eeuwwisseling afscheid van hun traditionele, onbezoldigde bestuurlijke functies om zich voortaan op goedbetaalde banen in het bedrijfsleven en in het bank- en verzekeringswezen te richten. Ook pasten zij in hun vastgoedportefeuille de verhouding aan tussen minder renderende agrarische bezittingen en winstgevendere stedelijk vastgoed, dat in deze periode van bevolkingsgroei en toenemende verstedelijking een grotere inkomenszekerheid bood dan de risicovollere aandelen en uiteenlopende andere waardepapieren. Het is niet waarschijnlijk dat zij voor de eeuwwisseling grond hebben geconverteerd in lucratievere aandelen en andere effecten. Die conversie bleek namelijk niet uit de hier geanalyseerde successiememories.

Aristocraten hielden zich na 1848 aanvankelijk niet of nauwelijks bezig met meer geld verdienen, terwijl de gegoede burgerij juist wel gericht was op welstandsvermeerdering. Zo werd zij door de vrijhandel en de industrialisatie niet alleen steeds rijker, maar door het censuskiesrecht ook steeds machtiger. De rijk geworden middenklasse schoof als het ware maatschappelijk 'naar boven' op en eigende zich aristocratische kentekenen toe als een dubbele naam, de status van grondbezitter en het bezit van een buitenplaats of zomerhuis in de nabijheid van aristocratische buitens en landgoederen.

Deze verbreding van de aristocratische maatschappelijke ruimte leidde tot een statuscompetitie daarbinnen in het laatnegentiende-eeuwse Koninkrijk der Nederlanden. Uit aanslagen in de personele belasting, opgelegd wegens uiterlijke welstandstekenen als het bezit van een huis c.q. buitenplaats met veel deuren, vensters en haarden, veel dienstboden, luxe meubilair, paarden en rijtuigen, blijkt dat aristocraten aanvankelijk reageerden door verwerving van nog meer materiële middelen. In combinatie met tegelijkertijd afnemende inkomsten uit grondbezit manifesteerde zich rond 1900 onder de oude aanzienlijke families een grotere welstandsdiversiteit, waardoor in het aristocratische milieu een divergentieproces op gang kwam.

Door hun grote welstand en omvangrijke reserves doorstonden de allerrijkste aristocraten de agrarische crisis over het algemeen goed, maar hun minder welgestelde standgenoten en de kleinere grondbezitters kwamen allengs in financiële problemen. Voor hen werd het steeds lastiger om hun stand op te houden en hun aanzien te behouden.

Standvastig als exclusieve sociale elite

Om na te gaan hoe aristocraten zich in de sociaal-culturele ruimte aanpasten, hoe zij reageerden op de opkomende middenklasse, is hun *front stage* en *back stage impression management* bekeken. Uit personele belastingaanslagen, opgelegd wegens het tonen van welstand, en openstaande rekeningen voor consumptieve bestedingen afkomstig uit successiememories, blijkt dat de oude

families *front stage* op verschillende manieren hebben getracht hun imago van een exclusieve, leidende elite in de Nederlandse samenleving te behouden.

Ten eerste hielden zij een zichtbare, weelderige levensstijl in stand. Dit droeg er toe bij dat zij door anderen als een exclusieve sociale elite werden gezien. De adel betaalde gemiddeld de hoogste aanslag in de personele belasting en hij had de hoogste consumptieve uitgaven. Hij liet ook de meeste openstaande rekeningen na. Aristocraten leefden niet alleen op grotere voet, maar ook met meer schulden dan de notabele burgerij.

De personele belastingaanslagen laten eveneens zien dat aristocraten op een bepaalde manier reageerden in de statuscompetitie met de rijk geworden middenklasse in hun sociale ruimte. Door juist meer te gaan consumeren en spenderen wilden zij 'on top' blijven. De welstandsverschillen die daarvoor al in aristocratische kringen bestonden, werden door oplopende representatiekosten steeds groter.

Omstreeks de eeuwwisseling viel het aristocratische milieu in Nederland uiteen in een betrekkelijk kleine kring van zeer welgestelde families met een mondaine, jet set-achtige levensstijl die on-Nederlands voorkomt, en een groter wordende groep edelen die de oplopende representatiekosten niet meer kon of wilde opbrengen. Toen trad in deze veelal wat minder welgestelde aristocratische kringen een relatieve versobering in die gepaard ging met een verandering in levensstijl. Door hun vertrek van het Binnenhof verdween vaak het zomerreces uit hun leven. Het aantal edelen met een buitenplaats begon in deze jaren af te nemen. Steeds minder aristocraten gingen volgens de seizoenen leven. Zij kozen voor een permanent verblijf in de stad óf op het platteland.

Ten tijde van de Eerste Wereldoorlog taande de eens zo zichtbare maatschappelijke positie van aristocraten. Van velen die in de statuscompetitie met de gegoede burgerij en de almaar oplopende representatiekosten meegingen raakten de financiële middelen uiteindelijk uitgeput. Zij konden niet meer voldoen aan het aristocratische ideaalbeeld. Als aristocraten in hun transformatie wel succesvol waren, doordat zij nieuwe welstandsbronnen wisten aan te boren, de overstap van onbezoldigde bestuurlijke ambten naar goedbetaalde functies in het bedrijfsleven maakten of hun vermogensbeheer veranderden door landbouwgrond te converteren in aandelen, bedrijfsobligaties of stedelijk vastgoed, dan voldeden zij eigenlijk ook niet meer aan het traditionele aristocratische cultuurbeeld. Zo werden de meesten steeds minder herkenbaar als aristocraten in de Nederlandse samenleving.

Om zicht te krijgen op het aristocratische *back stage impression management* is gekeken naar de aristocratische huwelijkspolitiek. De echtverbintenissen van aristocraten met de nieuwe welgestelde burgerij zijn in drie dimensies onderzocht. Om te beginnen is de politieke machtsdimensie bekeken via huwelijken van ministers en parlementsleden. In de financieel-

economische sfeer zijn de huwelijken van aristocraten met gegoede burgers onder de hoogste belastingbetalers in Nederland geanalyseerd. Ten slotte is in de dimensie van status en aanzien via het onderzoek van de huwelijken van kinderen van de adellijke hoogstaangeslagenen en telgen van oude patricische families nagegaan of aristocraten zich van de welgestelde middenklasse afsloten dan wel dat zij haar juist omhelsden. De aristocratische visie op de eigen toekomst komt tot uiting in de sociale achtergrond van de bruiden en bruidegoms die hoogstaangeslagenen voor hun kinderen accepteerden.

Om te beginnen moet worden vastgesteld dat al halverwege de negentiende eeuw veel huwelijksbanden tussen aristocraten en niet-aristocraten bestonden. De ruime meerderheid van de aristocraten trouwde echter onderling in het adellijke of *ebenbürtige* milieu van oude patricische families. Daarin is tussen 1848 en 1914 geen wezenlijke verandering gemeten. De tot stand gebrachte huwelijksrelaties tussen aristocraten en andere notabelen waren zowel selectief als subtiel en complex. Als zulke banden ontstonden, dan kwamen die veelal op aristocratisch initiatief tot stand, en dat was gewoonlijk met de goedkeuring van de ouders.

Zonen en dochters speelden voor de continuïteit van de familie een verschillende rol. De aristocratische huwelijkspolitiek was flexibel en de huwelijksmarkt gesegmenteerd. Zo kon de aristocratische clanvorming een dubbele strategie omvatten van afhouden én selectief omhelzen. Aristocratische mannen lijken over het algemeen geen machtige, recent rijk geworden schoonvaders uit de burgerlijke middenklasse te hebben geduld. Wel waren zij bereid om hun dochters of zusters eventueel met zulke welgestelde *homines novi* te laten trouwen. Op die manier kon de *pater familias* profiteren van de potentiële netwerkrelaties die dat met zich meebracht. Tegelijkertijd werd de aristocratische familie zo betrokken bij de nieuwe welstand.

Aristocraten sloten zich in de machtige, welgestelde kringen rond het parlement via verhoogde homogamie af voor nauwe verwantschapsrelaties met nieuwe notabelen. In de wijdere, minder machtige aristocratische kring daaromheen trouwden dochters en zussen wat vaker met telgen van nieuwe welgestelde en invloedrijke families. Daar kwamen meer romantische relaties met de gegoede burgerij tot stand.

Bij de aristocratische huwelijkspolitiek na 1848 lijkt dus eerder sprake te zijn geweest van aristocratische aanpassing aan de situatie met nieuwe welgestelde burgers dan van absorptie, samensmelting of zelfs capitulatie van aristocratische families door de maatschappelijk stijgende middenklasse. Uit de sociale achtergrond van de bruiden en bruidegoms, die hoogstaangeslagenen voor hun kinderen accepteerden blijkt dat de aristocratische visie op hun eigen toekomst, die van hun familie en van hun stand niet wezenlijk veranderde.

Op het niveau van aristocratische statusgroepen gingen alleen de adellijke dochters, en dan vooral wat meer jonkvrouwen, met zonen uit de burgerij trouwen. Deze bruidegoms waren geen telgen van betrekkelijk nieuwe welgestelde families uit het industriële milieu. Meestal ging het om uiterst welgestelde burgers, die al in hoog aanzien stonden en op een aristocratische wijze leefden. Zulke huwelijken van nieuwe notabelen met gravinnen of baronessen, ofwel de oudere adel, waren veel zeldzamer.

Grosso modo blijken de contacten tussen aristocraten en andere notabelen zowel op het Binnenhof als daarbuiten in de tweede helft van de negentiende eeuw geleidelijk te intensiveren. Toch zou het een vergissing zijn om die relaties te interpreteren als een sociale toenadering tussen oude en nieuwe families, want de onderlinge banden werden nauwelijks intiemer. De hechte en relatief gesloten familienetwerken versterkten na 1848 eerder het standsbewustzijn, de superioriteitsgevoelens en ten slotte ook het sociale isolement van aristocraten dan dat zij bijdroegen aan een soepele fusie met de *upper middle classes* in Nederland. De oude elite, en dan vooral de chicste families, distantieerde zich van nieuwe welgestelde en machtige groepen uit de burgerij, en zo ontwikkelden deze afzonderlijke elitegroepen op zijn minst tot de Eerste Wereldoorlog in feite parallel aan elkaar.

Ten slotte valt dit empirische onderzoek naar de ontwikkelingsgang van aristocraten in Nederland tussen 1848 en 1914 samen te vatten met de drie sleuteltermen: disproportionaliteit, reconversie en paralleliteit. Wat de reproductie en het voortbestaan van maatschappelijke ongelijkheid in het Nederland van de negentiende eeuw betreft: aristocraten lieten met hun optreden zien dat door benoemingen en wetgeving een elite van geprivilegieerden kon ontstaan. Zo'n eenmaal gevestigde maatschappelijke positie kon niet zomaar door een wetswijziging ongedaan worden gemaakt. Door zowel hun aanspraak op macht, welstand en aanzien, als door aanwending van subtiele politieke, economische en sociaal-culturele reconversiestrategieën wisten aristocraten tot in de vroege twintigste eeuw op de maatschappelijke voorgrond te blijven, hoezeer ook de nieuwe, verzuilde elites het toen in Nederland voor het zeggen hadden gekregen.